

CHAYDİN TARIYXI HÁM ÓZBEKISTANDA CHAY ÓNIMLERINIŇ ÁHÁMIYETI

Kuanishbaev Baxtiyar Paraxat uli

Berdaq atındağı QMU Ximiya texnologiya fakulteti Azıq-awqat
texnologiyası qánigeligi student

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14230174>

ARTICLE INFO

Received: 19 th November 2024

Accepted: 20th November 2024

Published: 27th November 2024

KEYWORDS

Qitay chayı hám Assom chayı, presslengen, qant, organikalıq hám aminokislotalar hám mineral elementlar, B, PP, B₂, C vitaminleri, fermentler, pigmentler (xlorofill, karotin, ksantofil), efir mayi, antioksidant, antimutagen, áyyemgi anserogen, antibakterial, antiviral, antifibrotik,

ABSTRACT

Chay ósimligi eramızǵa shekemgi IV asirde itayda japıraqları ushın jetistiriw maqsetinde egila baslanǵannan berli málim. "Chay" atı Kitaysha "chi" sózinen kelip shıqqan bolıp, "jas japraq" degen mánisti ańlatadı. Bul dúnyadaǵı eń áyyemgi alkogolsız ishimlik bolıp, ol bir neshe jillar dawamında social hám ádetiy tárzde tutınıw etiledi

Chaydı tayarlaw ushın shiyki zat retinde arnawlı plantatsiyalarda kóplegen muǵdarda ósiriletuǵın chay putasınıń japıraqlarınan paydalanıladı. Chay jetistiriw boyınsha eń kóp úleske iye bolǵan mámleketler Qıtay, Indiya hám Afrikada jılına tórt mártege shekem ónim jıynap almadı. Aldınǵı eki terimnen alınatuǵın chay ónimleri sıpatlı chay esaplanadı. Chay jetistiriw ekonomikalıq tárepten ózin aqlaytuǵın ayaqlardıń arqa shegarası shama menen burınǵı sovet birlespesiniń qubla respublikaları (Azerbaydjan, Gruziya) yamasa Rossiyanıń Krasnodar úlkesi keńliklerinen ótedi.

Joqarı sortlı chaylar ushın shiyki zat onsha úlken bolmagan (shama menen 0,5 ga maydanda) taw janbawırlarında tarqaǵan halda jaylasqan plantaciyalarda ósedi, sol sebepli, japıraqlardı jıynaw jumıslarına bir plantaciyadan basqasına ótiw zárurlıǵı de qosıladı. Chay japıraqları qol menen jıynalıp, sortlarga ajratıladı. Terimshilerdiń miyneti jeterli dárejede awır hám bir jıllıq jumis esaplanadı: tayar qara chaydıń hám shiyki japıraqtıń massalıq qatnası - shama menen 1/4 ti quraydı, yaǵnıy bir kilogramm chay tayarlaw ushın tórt kilogramm japıraq jıynaw kerek boladı (shama menen 2000 dana japıraq). Terimshiler ushın japıraq terisi norması kúnine 30-35 kg di quraydı, bunda sapa standartlarına ámel etiw hám putalardan tek kerekli japıraqlardı alıw talap etiledi. Chay japıraǵın jıynaw hám sortlarga ajratıwdı mexanizaciyalastırıwǵa bir neshe márte háreket etip kórilgen, atap aytqanda, SSSRda 1958-jılı mexanizaciyalasqan chay jıynaw agregatı jaratılǵan edi, biraq mexanizaciyalasqan jıynaw texnologiyası elege shekem aqırına shekem jetkerilmegen: kombaynlar járdeminde jıynaǵan japıraqlardıń sapası júdá tómen boladı, bunıń tiykarǵı sebebi

- agregatlardağı jat háreketlerdiń kópliginde boladı, sonıń ushın bunday teri yamasa pást sortlı chay islep shıǵarıw ushın, yamasa keleshekte kofein hám chay quramındağı basqa da dárilik zatlardı ajratıp alıw maqsetinde farmacevtika sanaatı ushın paydalanıladı.

Chaydıń tariyxı uzaq dáwirlerge barıp taqaladı. Eramızǵa shekemgi IV ásirde Qıtayda chay ósimligi chay japıraǵın jetistiriw maqsetinde egile baslanǵan. Chay ishimpliginin oylap tabılıwı Qıtaydıń ekinshi imperatori Shen Nung atı menen baylanıslı. Ol adamlarǵa diyqanshılıq penen shuǵıllanıwdı úyretken hám medicina boyınsha sabaq bergen. Bunnan derlik bes mın jıl aldın Qıtay imperatori bul ishimplikten birinshi márte tatıp kórgen. Uzaq tariyxqa ie bolǵan bul ishimpliktiń salamatlıq, mádeniy hám sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwǵa qosqan úlesi búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpagan.

Dáslep chay shıpkakerlik ishimplik esaplanıp, oni tek imperator sarayı agzaları gana paydalanıwı múmkin bolgan, keyin ala saraydan tısqarı puqaralarga da chay paydalanıwına ruqsat berilgen. "Choy" ataması qıtaysha "chi"den kelip shıqqan bolıp, "jas japıraq" degen mánisti anlatadı. Házirgi waqıtta chay arnawlı, az sanlı ayaqlarda jetistiriledi hám 13 millionnan aslam xalıq, sonıń ishinde, chay jetistiriw tarmaǵına baylanıslı bolǵan kishi fermerler hám olardıń úy xojalıqların ekonomikalıq jaqtan qollap-quwatlaydı.

Jáhanniń kópshilik xalıqları súyip paydalanatuǵın ishimplik - chaydıń tiykarı esaplanǵan chay ósimliginiń watanı Qubla Aziya esaplanadı. Onıń eki túri bar: *Qıtay chayı hám Assam chayı*. Ol tropikalıq ayaqlarda jıl boyı ósedi, chay ósimligi júz jıl hám onnan artıq jasaydı. Onıń japıraqlarınan qara chay, kók chay, kók hám qara taxa chay ónimleri islep shıǵarıladı. Hindstan, Qıtay, Yaponiya sıyaqlı mámleketlerde sarı hám qızıl chaylar tayarlanadı. Kópshilik ózbekstanlıqlar, ásirese, kók chaydı jaqsı kóredi.

Birinshiden, kók chay ishimpligi metabolizm, may eritiw hám energiya islep shıǵarıwdı tezlestiredi. Ekinshiden, fermentlengen chay quramındağı polifenollardıń muǵdarı isiniwge qarsı tásirge iye, immunitti bekkemleydi, sonday-aq, rak keselliginiń aldın aladı. Kúnine 1-2 stakan kók chay denedegi suw almasıwın tezlestiredi, bul terige unamlı tásir kórsetedi: ol ıǵallınadı, sılıqlanadı hám tasmalar jawıladı. Ishimplik quramındağı B hám E vitaminleri kollagen islep shıǵarılıwın tezlestiredi, ashıwdı kemeyttiredi, sonday-aq, qarsılıq belgilerin kemeytedi.

Shıǵıs Hindstan kompaniyasınıń Qıtay menen sawda monopoliyasınıń saplastırılıwı jáne bir nátiyjege alıp keledi. Uzaq múddetli keleshekte derlik áhmiyetli bolmasa da, tásiri sezilerli edi: chay tez júzetuǵın jelkenli kemeler dáwirin baslap bergen edi. Kompaniya sawdada monopoliyaǵa iye bolǵan bir waqıtta, chaydı Qıtaydan Britaniyaga alıp kelindi. Biraq 1834-jildan keyin chay sawdası menen shuǵıllanıwǵa erkin ruqsat berildi. Jeke tártiptegi sawdagerler hám teńiz kapitanları óz kemelerinde chay alıp keliw hám kóp pul islew ushın tınımsız háreket etken. Atap aytqanda, inglis hám amerikalı sawdagerler ortasında 1860-jıllardıń belgili keme ayaqlarına alıp keletuǵın básekler bar edi. Birlesken Milletler Shólkemi Bas Assambleyası pútkil dúnyada chaydıń uzaq tariyxı, tereń mádeniy hám ekonomikalıq áhmiyetin tán alıp, 21-maydı Xalıqaralıq chay kúni dep járiyaladı.

Chay islep shıǵarıw hám qayta islew millionlaǵan shańaraqlar, ásirese, rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń tiykarǵı tirishilik dáreǵi esaplanadı. Bul bayram chaydıń turaqlı islep shıǵarılıwın, paydalanılıwın hám sawdasın xoshametleydi jáne global, regionallıq hám milliy dárejedeǵi qatnasıwshılardıǵa kambaǵallıqtı azaytıw, ashlıqqa qarsı gúresiw hám tábiyǵıy resurslardı qorǵawda chay sektorın qollap-quwatlaw imkaniyatın beredi. Xalıq aralıq wazıypa hár kúni chay plantaciyalarında isleytuǵın adamlardıǵa itibar qaratıw bolıp esaplanadı. Chay plantaciyaları dúnyanıń kóplegen aymaqların qamtıp alǵan: Qıtay, Hindstan, Nepal, Keniya, Uganda hám Vetnam usılardıń qatarına kiredi. Terimshilerdiń kópshiligi Chay islep shıǵarıwda sheshilmegen mashqalalar kóp - hayal-qızlardıń huqıqları, miynetti qorǵaw, kishi islep shıǵarıwshılar hám iri korporaciyalar arasındaǵı báseki usılardıń qatarına kiredi.

Chaydıń Ózbekistangá kirip keliwi. Ózbekistanda chay ishiw qashannan baslap úrp bolǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmatlar joq. Ayırım dereklerge qaraganda Oraylıq Aziya qalalarında hind sawdagerleri chay sawdası menen shuǵıllangan. Demek, onıń házirgi Ózbekistan aymaǵındaǵı tariyxın hesh ekilemesten mın jıllardıǵa baylanıstırıw múmkin. Qánigelesken ilimpazlardıń atap ótiwinshe, VII-IX ásirlerde Qıtay menen bolǵan sawdada chay tiykarǵı orında turǵan. Chay bahasında hár bir attıń bahası 56 kg joqarı sortlı chayǵa teń bolǵan.

Keltirilgen chay Túrktan úlkesinde, Buxara ámirliğinde hám Xiywa xanlığında satılǵan. 1923-jılı Oraylıq Aziyada birden-bir hám sırttan keltiriletuǵın shiyki zattan isleytuǵın Samarqand chay qadaqlaw fabrikası iske túsirilgen. Bul jerde 1950-1960-jıllarda jılına 12-15 mın tonna chay islep shıǵarılǵan bolsa, 1970-1980-jıllarda qosımsha zamanagóy chay qadaqlaw úskeneleri ornatılıp, jıllıq chay islep shıǵarıw quwatlılıǵı 28-30 mın tonnaǵa jetkerildi.

Áyyemgi waqıtlardan beri chayxana Ózbekstanda chayshılıq etetuǵın tiykarǵı orın bolıp kelgen. Ótken ásirlerdeǵi chay demlew usılı júdá qızıqarlı esaplanǵan. Chay tuwrıdan-tuwrı chaynamlarda yaki sút hám sarımay qosıp, qazanda qaynatılǵan, duz hám qálempir sepilgen. Chay menen birge hár qıylı mazalı zatlar, jabılǵan ıssı nanlar tartılǵan. Búgin kópshilik ózbekstanlılar kúndi ózleri jaqsı kórgen ishimlik - chay menen baslaydı.

Chay haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar:

1. Chay dúnyanıń barlıq mámleketlerinde en kóp paydalanılatuǵın ishimlik bolıp esaplanadı. Ullı Britaniya chaydıń tiykarı tutınıwshısı esaplanadı. Bul jerde chay ishiw dástúrleri júdá kóp, olardıń sanı boyınsha tek shıǵıs xalqları inglislerden aldında bolıp kelgen.

2. Chay koroleva Viktoriya tárepinen inglis turmısınıń ajiralmas bólegine aylandırılğan, ol jeke ózi "Choy ádep-ikramlılıǵı" ("Tea Moralities") - chay ishiw ádep-ikramlılıǵı qaǵıydaların dúzgen.
3. Qıtayda chay bárqulla miymanlarǵa húrmet belgisi sıpatında usınıladı. Miymandı kútiw máresimi júdá quramalı, uzaq waqıt dawam etken bolıp, eki bólimge bólingen hám tiykarınan arnawlı chayxanada bolıp ótken, 21-may Xalıq aralıq chay kúni dep belgilengen.
5. Chay japıraqları dáslep tek ǵana ájayıp inglislerdiń úylerinde payda bola baslagan dáwirlerde, lekin hámme onnan duris paydalanıwdı bilmegen
6. Jaqsı chay hár qashan júdá qımbat bolğan. XVII ásiridin aqırına shekem chay japıraqlarınıń kishi kvadrat oramları pul sıpatında paydalanılğan. Eń qımbat chay ziyapatı xalıqaralıq miymanxanalar tarmaǵı "Ric-Carlton" da shólkemlestiriledi, bul jerde oniń bahası 10 000 dollarǵa shekem jetip barıwı múmkin.
7. Dúnyadaǵı eń qımbat qıtay elita chayı esaplanıp, 1 kilogramm bahası aukcionda 685 mıń dollarǵa bahalanǵan. Bul chay "Da Xong Pao" dep ataladı, bul qıtayshada "úlken qızıl xalat" degen mánisti anlatadı. Bul túrdegi chay ushin japıraqlar tek 350 jil bolğan 6 putaqtan alınadı. Olar Tyansın monastiri janında ósedi. Bul chaydan jılına 500 g nan az ónim alınadı.
8. Dáslep chayǵa qumsheker emes, duz salınǵan.
9. Isbilermen amerikalıqtıń jáne bir qızıqlı jańalıǵı suwıtılğan chaydan ("muz chayı" dep atalatuǵın) paydalanıw bolğan. Búgingi kúnde AQShta muzlı chay paydalanıwı chay ulıwma muǵdarınıń 85% in quraydı.

Juwmaq

Chay tiykarınan ishımlıkle ishinde ıssı ishımlık bolıp esaplanadı. Chay İndiya ham Qıtayda tiykarnan jaqsı ondiriledi. Biziń xalqımızda kók chay ham qara chay kóp paydalanıladı. Al kók chay adam oganizimi ushın paydalı bolıp onı tek ıssı ishımlık retinde emes balki darilik shop retinde qollansa boladı. Kunnine 1, 2 stakan kók chay ishiw terini jasartadı. Chayda insan ushin zárúr bolğan hár qıylı vitaminler bar: C (jasıl chayda qaraga qaraganda 10 márte kóp), B₁, B₂, PP, A, K, E. Bul vitaminlerdiń kópshiligi demleniwge ótedi. Belok zatları erkin aminokislotalar menen birgelikte 16 dan 25% ke shekem chaydı quraydı (ásirese beloklarga bay jasıl chay).

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. «Ózbekistan milliy enciklopediyasi». Mámleket ilimiy baspası Tashkent. https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi. (Ch) 134-b
2. Kurbanbayeva, G. . (2023). INNOVATIVE WAYS OF INCREASING GRAIN PRODUCTIVITY IN THE AGRICULTURE. *Journal of Agriculture & Horticulture*, 3(9), 21–24. Retrieved from <https://internationalbulletins.com/intjour/index.php/jah/article/view/1332>
3. Kurbanbaeva Gulshad, & Askarova Khurshida. (2024). GRAIN AND GRAIN STRUCTURE. *American Journal of Applied Science and Technology*, 4(03), 29–33. <https://doi.org/10.37547/ajast/Volume04Issue03-06>

4. Kurbanbaeva , G. , & Dauletiyarova , M. (2024). QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA BIOSTIMULYATORLARNI BOSHQQLI DON EKINLARGA QO'LLASH VA HOSILDORLIGINI OSHIRISH. Евразийский журнал академических исследований, 4(4), 146–151.

<https://doi.org/10.37547/ajast/Volume04Issue03-06>

5. Kurbanbaeva Gulshad Sarsenbaevna, & Masharipova Bahor Ixtiyor qizi. (2023). ADDITIVES ADDED TO BAKERY PRODUCTS. Intent Research Scientific Journal, 2(5), 162–166. Retrieved from <https://intentresearch.org/index.php/irsj/article/view/113>

6. Kurbanbaeva Gulshad, & Askarova Khurshida. (2023). GRAIN RAW MATERIALS AND THEIR CLASSIFICATION. Intent Research Scientific Journal, 2(5), 61–64. Retrieved from <https://intentresearch.org/index.php/irsj/article/view/97>

